

Iparragirre bertsolari

Xabier Amuriza

I. IPARRAGIRREREN BERTSO LANA

Iparragirrerren lanak biltzea ez omen da batere erraza. Badugu segurki berea den bertso sorta pila bat, baina badira beste hainbat, bereak diren ziurtasunik gabekoak. Eta beste ez gutxi han-hemen sakabanatuak. Ni ez naiz nor ikerketa hori egiteko. Iparragirreri buruz JAKINetik lan bat eskatu zidaten. Iparragirrerren bertso bilduma eskuratzetik baldin bazen, hartaz zerbait egingo nuela esan nien. Bilduma hori berek bidaliko zidatela erantzun zidaten. Lan honetan, beraz, ez dut bidali didatena aztertu besterik egingo. Badirudi bilduma hau Iparragirrerren obra osotzat jo daitekeela, gezur handirik esateko bildur gabe. Beraz, hala balitz bezala mintzatuko naiz, araketa sakonago batek haren bertso sakabanatu gehiago bildu beharko duela emanik.

A) ZER ETA ZENBAT

Bilduma honetan hogeita zazpi bertso sorta dira. Hona hemen sailkatuak:

1) ZORTZIKO TXIKIA. Iparragirreraren bertso motarik ugariena zortziko txikia da. Sail honetan hamabi bertso sorta dira. Hona zeintzuk eta zenbat bakoitzetik:

- «Gernikako Arbola», hamabi bertso.
- «Zugana, Manuela», bost bertso.
- «Kitarra zartxo bat», lau bertso.
- «Zibillak esan naute», hiru bertso.
- «Beltzerana naizela», lau bertso.
- «Gazte gaztetandikan», hiru bertso.
- «Amerikatik Urretxuko semeai», sei bertso.
- «Euskalerrria eta Amerika», zortzi bertso.
- «Galdu genduan gure Moraza», hiru bertso.
- «Elizondoko Uri», lau bertso.
- «Nafarrak On Garzia», zortzi bertso.
- «Gora Euskera», lau bertso.

2) ZORTZIKO HANDIA. Hurren bertso motarik ugariena zortziko handia du. Sail honetan bederatzi sorta dira:

- «Ume eder bat», hiru bertso.
- «Ara nun diran» lau bertso.
- «Jaungoikoa eta Arbola», bi bertso eta kopia batzu erdian.
- «Okendori», hamar bertso.
- «Nere erreljioa», bertso bat.
- «Gure Euskera», bost bertso.
- «Elizondoko Batzarra», hiru bertso.
- «Nere ongille maiteai», lau bertso.

3) PUNTU BIKO TXIKIAK. Bi sorta ditu hauetan, kopia gisakoak:

- «Gaur bai jana ta edana», zazpi bertso, errepikatzat «labirulena, ju!» dutelarik.
- «Nere izarra», hiru bertso.

4) PUNTU BIKO HANDIAK. Hiru sorta dira hemen, kopia gisakoak, baina zortziko handiaren neurrian eginak:

- «Becerro-Bengoa, Arrese, Herran eta Manteliri», sei bertso, azken biak bakartzat edo zortziko handizat jo badaitezke ere.
- «Aloñamendi», hogeita bost bertso.
- «Glu, glu, glu», bost bertso errepika horrekin.

5) HIRU PUNTUKO HANDIA. Sail honetan bat bakarra dauka:

«Ezkongaietan», sei bertso.

Zortziko txikian, beraz, hamabi sorta eta hirurogeita lau bertso
[dira.

Zortziko handian bederatzi sorta eta hogeita hamabost bertso.
Puntu biko txikian bi sorta eta hamar bertso.

Puntu biko handian hiru sorta eta hogeita hamasei bertso.

Hiru puntuko handian sorta bat eta sei bertso.

Guztira hogeita zazpi sorta eta 151 bertso.

Sailketa honek ematen duenez, Iparragirrek zortziko txikia eta zortziko handia erabiltzen zituen gehien. Beste sailak apenas landu zituen, «Aloñamendi» izenekoak berak bakarrik hogeita bost bertso dituela emanik.

Bost mota hauetaz gainera, badira beste neurri mota asko, Iparragirrek behin ere erabili ez zituenak. Iparragirrek, beraz, forma aldetik bariazio gutxi du bertsogintzan. Egia esan, garai hartako beste bertsolariak ere apenas askorik bariatzen zuten, bederatzi puntukoa ia denek lantzen bazuten ere. Xenpelarrekk horretan abanikua asko zabaldu zuen. Iparragirrek sartzen dituen kopla gisakoak, ordea, nekez izango ziren bertsolarien artean erabiliak. Izan ere, geroago ikusiko dugunez, Iparragirre bertsolari baino gehiago kantaria zen.

B) ZER ETA NOLAKOAK

Bertso moten sailketa egin ondoren, egin dezagun sailketa tematikoa edo gaiena. Alegia, nolako gaiak erabiltzen dituen Iparragirrek.

1) ABERKOTIAK. Iparragirreren bertso sortarik gehienak aberkotiak dira. Aberriaren ingurukoak. Hauetan bi subsail egin genitzake:

- a) **Aberkoi orokorrak:** 11 sorta.
- b) **Aberkoi autobiografikoak:** 4 sorta.

Ikusten denez, bien artean hamabost sorta. Guztira hogeita zazpi direla emanik, erdiak baino gehiago. Aberkoi orokorrak edo aberriaren ingurukoak esatean, zer kontzeptu darabil Ipa-

rragirrek sail horietan? Hiru kontzeptu nagusi ageri dira hor: Jainkoa, euskara eta lege zaharra. Hiru gupil hauen gainean dabil Iparragirrerren gurdia. Jainkoa esatean, erlijioa, eliza, hitz batez, «fededuntasuna» esan nahi dugu.

Bigarren gupila euskara da. Honen zabaltzaile handia da Iparragirre, hizkuntzaren sentikera erromantikotik hurbil. Alegia, euskara maite bat bezala pertsonalizatzen du, bai maitea dela edo bai ama dela. Hizkuntzaren trataera bihozkor edo sentimental hori euskaldunen artean geroago ere ezaguna zaigu. Euskara galtzeko arriskuak, euskararen berezitasunak, euskararen zahartasuna, maitasun hori indartzeko motiboak dira, kontrasteak eta alderdi tragikoak emanez. Iparragirre ez da, ordea, «garbizalea» edo «purista». Haren buruan euskararen bikaintasunak ez du euskararen depuraziorik eskatzen. Geroagoko kontuak dira horiek.

Hirugarren gupilari edo lege zaharrari buruz, Iparragirrerren politika foruen inguruan dabil. Nafarroa oso bizi sentitzen du. Baditu horretaz hiru bertso sorta: «Elizondoko Uri», «Elizondoko batzarra» eta «Nafarrak On Garzia». Beste bertsoetan ere Iparragirrerren hego probintziak «lau» dira. Xenpelarrek «Gu gera iru probintzi» kantatzen zuen, guk orain «gu gera zazpi probintzi» kantatzen badugu ere. Iparragirrek Nafarroaren kontzientzia bizia zeukan. Iparraldeari buruz, apenas ageri den ezer heren bertsoetan. Beraz, «lau».

Bertso aberkoi autobiografikoetan kontzeptu berdintsuak darabiltza, baina kontestu autobiografikoetan. Iparragirre, beraren hitzez esanik, «kantari euskalduna» zen eta alde horretatik sufrimenturik eta pertsekuziorik ugari tokatu zitzaion. Lau bertso sorta autobiografiko horiek Iparragirrerren famatuenetari-koak dira: «Kitarra zartxo bat», «Zibilak esan naute», «Gazte gáztetandikan» eta «Ara nun diran».

2) **Amodiozkoak.** Sail honetan baditu lau sorta: «Beltzera-na naizela», «Zugana, Manuela», «Nere Izarra» eta «Ume eder bat».

Bertso hauetan kontzeptu ezagunak erabiltzen ditu Iparragirrek: ikusi nahia, pena, bihotzeko mina, ondotik aldegin beharra, eta maitearen bikaintasunak adierazteko konparazioak: izarra, aingeru paregabea, gorputz liraina etab.

3) **Umorezkoak.** Sail honetan hiru sorta sartzen ditugu: «Gaur bai jana ta edana», koplá gisa eginak, «Glu, glu, glu» eta «Ezkongaietan».

4) **Dedikatuak.** Sail honetan hiru sorta ditugu: «Amerikatik Urretxuko semeai», «Becerro-Bengoa, Arrese, Herran eta Manteliri» eta «Nere ongille maiteai».

5) **Kritikazkoak.** Titulu hau «Euskalerrria eta Amerika» ize-nekoari ematen diogu, zerbait jartzeagatik. Bertso hauetan Euskal Herritik Amerikara joateko gogo arina dutenak kritikatzten ditu, Amerikako «jaujak» amaitu direla eta Euskal Herria bezalakorik ez dagoela esanez.

6) **Kontatzaileak.** Hemen «Aloñamendi» sartzen dugu, hogeita bost koplatako sorta luzea, puntu handian. Iparragirre non-bait San Migel jai batzutan Oñatin izan zen eta berehala ez ahazteko moduko eguna pasatu zuen hura kontatuz: pelotari bikainak, erromeria alaia eta neskatxa ederrak.

II. IPARRAGIRREREN BERTSOGINTZA

Bertsogintzak, beste edozein artek bezala, mamia eta azala ditu, barrua eta gaina, edukina eta teknika. Mamiari buruz esan berri dugu Iparragirrek zer gai eta nola erabiltzen dituen. Baina azala edo forma? Bertsoen egikera? Hori da orain aztertu nahi duguna. Bertso egikerak edo teknikak bi atal handi ditu: neurria eta errima. Bertsogintzaren teknika bi habean gainean doa. Honetaz esan dezagun, oro har, Iparragirrek, bai neurria eta bai errima, bere gisa erabiltzen dituela. Garrantziarik ematen ez zielako ala ezin zuelako? Bietarik beharbada zerbait.

Beraz, bertsolari bezala, Iparragirre ez dago handitzat jotzerik. Baina bertsolaria al zen, ba, hura? Lehenago esan dugun bezala, Iparragirre bertsolari baino gehiago kantaria zen.

Azter dezagun, ordea, esaten ari garen hau eta gero ondorioak atera.

1) **Neurria.** «Gernikako Arbola»n neurri aldetik ez dago hutsik, tarteka esaerak zerbait bortxaturik badaude ere. Berdin esan liteke «Zibilak esan naute»ri buruz. «Ume eder bat» ondo egina dago, «Gazte gaztetandikan»en diptongo hautsiak izan beharrekoak bat egiten dira: «Tokionak badira», «Agur nere biotzeko», «Errialde guzietan», «lur maiteaemen uztea» (hemen hiru bokalekin: —ea e— silaba bakarra egin behar da). Hauek gaizki al daude? Ondo ez behintzat. «Ara nun diran» ondo neurturik dago. «Ezkongaietan»en bada puntu batean: «Sekulan ere ondo izango ez da», berez gaizki ez dagoena honela kantatuz:

«Sekulan ere ondoizangoez da». Askoz garbiago zegokeen honela: «sekulan ondo izango ez da». Beste batean dio: «Zurekin zer gertatuko zan». Silaba bat falta da hemen. Bestela sorta hau ondo neurturik dago.

Beste batzutan ere honelakoak ugari dira: «Zuk esan bear zenduen», (silaba bat sobra). «Gaur bai jana ta edana» sortan esaldi hauek silaba berdinekoak izan behar lukete: Gaur bai jana ta edana, aspaldian ezta gure etxean, oso arlote bizi gera, gure sabelak eske daude, etab. Zortzi silabatik hamaikarainoko laxotasuna dago hauetan. «Jaungoikoa eta Arbola» izeneko bertsoak oso irregularrak dira neurrian.

Bertso sorta guztiak eskuan eduki gabe, zaila da esaten ari garena adieraztea, bertsoak transkribatzen eta alferrik gehiegi luzatzen hasi ezik.

Esan dezagun hitz batez, Iparragirrek silaba baten gorabeherari axola gutxi degiola. Haren bertsoetan puntu hankamotzak edo hankaluzeak maiz aurkituko dituzu.

2) **Errima.** Hau errazago azaltzekoa da. Zortziko handian nahiz txikian lau hitz edo oin dira elkarrekin errimatu behar dutenak. Hona hemen Iparragirreren zenbait laukote errimatu:

dutela, arbola, denbora, gera.
 eskatzeko, belauniko, ezker, gero
 jaunari, beti, lurrari, erriari
 sentiturik, Gernikari, neri, naukazu ni
 fresko, eroriko, pronto, itzularazteko,
 ooregarria, erregiña, albagiña, diña,
 pentsatu, tentatu, enamoratu, agertu
 etxera, bereala, onetara, aldera
 maitea, betea, tristea, nerea,
 gerra, egin da, diktadura, degula,
 zelaiak, ibaiak, begiak, guztian
 negarra, barra, dala, pena
 izena, geiena, laburra, ederra,
 azkarra, aupada, bakarra, dagoana,
 Lisboan, menpean, artean, biotzean,
 Okendo, agudo, garboso, eraso
 arpegi, utzi, ikusi, nagusi
 degula, bagera, dedilla, begira
 anaiak, leialak, gizonak, dutenak
 gizona, izena, gugana, gerala.
 noblea, gordea, aizea, maitea. Etab.

Ikusten denez, Iparragirreraren errimakera nahiko laxoa da eta baldar samarra ere bai sarritan. Horrek ez du esan nahi ondo eta poliki errimatuak ez dituenik. Baina gehienezan errimari ez dio edo ez daki kasu handirik egiten.

Honetaz beste joko bat ere egiten du Iparragirrek: bertso beraren barruan bi puntu era batera eta beste biak beste era batera errimatu:

Beltzerena naizela
kalean diote
ez naiz zuri ederra
arrazoia dute.
Eder zuri galantak
pausoan amabi
beltzerenak graziosak
milaetatik bi.

Honelako beste errimakera batzuk:

esateko, errespetatzeko, ardiak, guztiak.
begiratzen, errespetatutzen, donoxo, amoroso.
Okendo, agudo, garboso, eraso.
kondairak, oiturak, dutenak, jakintsuenak.
maita, aita, jakintsua, maisua.
Toledon, egon, egun, dezagun.

Guzti honetatik argi dago Iparragirrek errimari zer tratatu ematen dion. Neurriari ematen ziona gorago ikusi dugularik, bertsogintzaren teknikari buruz, Iparragirre, garaiko beste bertsolariekin konparaturik, nahiko apal geratzen dela aitortu behar. Baina nork esan du Iparragirre bertsolaria dela? Ez al da izango batez ere kantaria? Horra goaz azken puntuan.

III. KANTARI EUSKALDUNA

Hona hemen Iparragirreraren izatea ondoen zehazten duen beraren bertso bat:

Kitarra zartxo bat da
neretzat laguna,
onela ibiltzen da
artista euskalduna.

Egun batean pobre
 beste batez jauna
 kantari pasatzen det
 nik beti eguna.

Iparragirrek bere burua «kantari» ikusten du, ez bertsolari, «Artista euskalduna». Xenpelarren bertso famatu batzuk adierazten duten bezala:

Iparragirre abilla dela
 askori diot aditzen
 eskola ona eta musika
 ori oiekin zerbitzen.
 Ni ez nauzu ibiltzen
 kantuz dirua biltzen
 komediante moduan
 debalde festa preparatzen det
 gogua dedan orduan.

Eskola ona eta musika
 bertsolaria gainera
 gu ere zerbait izango gera
 ola ornitzen bagera.
 Atoz gure kalera
 baserritar legera
 musika oiek utzita
 Errenterian bizi naiz eta
 egin zaidazu bisita.

Bertso hauek Xenpelarren handitasuna adierazteko adibide-tzat jarriak izan dira beti. Xenpelarren alde edo Xenpelarren aldetik begiraturik, jakina. Xenpelar handia da, bai. Baina ez bertso hauengatik. Iparragirrek ez dauka zertan joan Xenpelarren kalera, «musika oiek utzita». Iparragirrek bere tokia du eta ez zion Xenpelarri bere musikara etortzeko eskatu. Ez zion bertsoak uzteko eta kitarra hartzeko eskatu. Kasu honetan Xenpelarrek begi arlotea erakutsi zuen, Iparragirre «komediante»-tzat jorik. Dirua biltzen bazuen ere, ez zuen noski gehiegi bildu artista gaixoak. Bai, ordea, nahiko miseria ikusi «extranjeri aldean». Beraz, bakoitzari berea. Xenpelar bertsolari eta Iparragirre kantari. Elkarren setarik gabe eta nor bere buruaren lotsarik gabe. Bakoitza bere tokian.

Hain zuzen, gaur ere agian bidegabekeriarik handiena egin

diogu Iparragirreri Xenpelarren kaletik, bertsolaritzatik alegia, juzgaturik. Nik lan hau horrela egin dut, JAKINetik hartu nuen eskariari jarrai. Baina bistan dago Iparragirre kantari aldetik juzgatu behar dela. Horretarako zer musika eta nola erabiltzen zuen jakin beharko litzateke, jakiterik baldin bada, «zortzikoa» deritzan erritmoa nola atera, nondik hartu edo nola moldatu zuen. Noiz, nola eta zenbat kantatzen zuen, nolako ikuskizuna eta entzunkizuna jartzen zuen, garai haietan kantaritzza nola eta nondik zebilen, Iparragirrek garaiko kontestuan zer berritu edo zer kopiatu zuen, zer sortu edo zer moldatu zuen, eta abar. Hitz batez, nolako kantaria eta kantagilea izan zen.

Alde honetatik begiraturik, Iparragirreren mendeak hainbat bertsolari eman zigun, baina kantaririk apenas edo bera bakarrik. Meritu gutxi al da hori? Meritu handia. Ehun urtez gero haren kankak hain bizi eta herrikoirautea artista baten handitasunaren seinalerik garbiena da. Iparragirre handia izan zen eta haren handitasuna osorik eta gehiturik heldu zaio geroari. Hori da handitasuna. Baina handitasun hori zehazteko eta zertan den jabetzeko, alde horretatik egin behar da azterketa. Horixe da nik egin ez dudana eta egiteko gai ere ez naizena, dakizkidan datuekin behintzat.

Lan hau bukatzeko, neuri gertatua adieraziko dizuet. Nik ere zuek bezala, mila aldiz entzun eta kantatu izan dut «Ume eder bat». Inoiz bertso saio batean gaitzat ere honela jarri zidaten: «Ume eder bat ikusi nuen Donostiako kalean». Hiru bertso dira «Ume eder bat» horrenak zortziko handian. Nik beti lehenengoa entzun eta kantatu izan dut. Lehenengo bertsoan ume hori nor den ez da konkretatzen. Liraina, polita eta abar, baina nik beti ume bat zela uste nuen. Pentsatzen jarri ere ez. Lan hau egiteko hiru bertsoak ikustean, maiteari dediakuak direla ohartu naiz. Baita sorpresa hartu ere. Niri beste gauza bat iruditzen zitzaidan beti. Eta horra ume eder hori Iparragirreren maitea dela, daukana edo eduki nahi lukeena. Zer esan nahi du honek? Hori kantatzean, letrari edo bertsoari ez niola arretarik jartzen. Are gehiago, beti lehenengo bertsoa kantatu eta atzetik zer zegoen edo zerbait falta zen burutik pasatu ere ez. Hori ez dago pentsatzerik ere bertsolarien burueratik harturik. Emaztea diktatzen ari zaidala, hona berari ere berdin gertatu zaiola. Oraintxe ohartu omen da kanta hori amodiozko kanta zela.

Barka bezaigu Iparragirrek bertsolaritzaren ikuspegitik kri-

tika hau egitea. Aitortzen dut injustizia handia dela. Iparragirri kantari aldetik egin behar zaio azterketa nagusia eta lan osagarri edo konplementario gisa, bertsolaritzatik. Lan nagusi horren beharrik nabarmendu baldin bada, saiakera honek zerbaiterako balio izango du. Egingo al du norbaitek lan hori?

Azkenez, hona kinielatxo bat galdera honekin: Zein da Iparragirriren bertso sortarik onena bertsolari ikuspegitik?

Nire ustez «Ezkongaietan». Neurriko huts txikiren bat edo beste kendurik, hauek ez diete Xenpelaren bertsoei zorrik. Konforme al zaude?

X. A.